

І. Я. Терлюк

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії держави і права

АГРАРНЕ ПИТАННЯ ЯК ФАКТОР ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ФОРМАЦІЙ (1917–1921 рр.): ЗАПОЧАТКУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

© Терлюк І. Я., 2016

Аграрне питання в українських національних державних формаціях 1917–1921 рр. досліджено як перебіг законодавчого забезпечення розподілу та перерозподілу землі. Наголошено на тому, що фактор аграрного питання у революційній Україні, що започаткував національне земельне законодавство, був не лише каталізатором активізації правової політики українських урядів, але й значною мірою визначав успіх українців у розбудові власної національної державності.

Ключові слова: аграрне питання, земельне питання, українська національна державність 1917–1921 рр., Українська Центральна рада, УНР, Директорія УНР, “Українська Держава”, ЗУНР.

І. Я. Терлюк

АГРАРНЫЙ ВОПРОС КАК ФАКТОР ПРАВОВОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНСКИХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ФОРМАЦИЙ (1917–1921 гг.): НАЧАЛО НАЦИОНАЛЬНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Аграрный вопрос в украинских национальных государственных формациях 1917–1921 гг. исследуется как ход законодательного обеспечения распределения и перераспределения земли. Подчеркивается, что фактор аграрного вопроса в революционной Украине, с которым повязывается начало национального земельного законодательства, стал не только катализатором активизации правовой политики украинских правительств, но и в значительной степени определял успех украинцев в развитии собственной национальной государственности.

Ключевые слова: аграрный вопрос, земельный вопрос, украинская национальная государственность 1917–1921 гг., Украинская Центральная рада, УНР, Директорія УНР, “Украинская Держава”, ЗУНР.

I. Terlyuk

THE AGRARIAN QUESTION AS A FACTOR OF LEGAL POLICY OF UKRAINIAN GOVERNMENT FORMATIONS (1917–1921 gg.): LAUNCHING A NATIONAL LAND LAW

The agrarian question in Ukrainian national state formations of 1917–1921 is studied as a course of legislative support distribution and redistribution of land. It is noted that the

factor of revolutionary agrarian question in Ukraine that initiated the national land law, was not only the catalyst activation legal policies of Ukrainian government, but also largely determines the success of the Ukrainians in building their own national state.

Key words: agrarian issues, land issues, Ukrainian national statehood of 1917–1921., Ukrainian Central Council, the UPR, Directory UNR, “Ukrainian State”, ZUNR.

Постановка проблеми. Земельне питання й аграрні перетворення в Україні мають глибоке історичне коріння. В історії аграрної країни вони визначали долю переважної частини населення, від них залежала могутність держави – її економіка, стабільність, дипломатичні та військові успіхи, зрештою – часто саме існування держави. Останню тезу, до певної міри ілюструє історія національного вітчизняного державотворення 1917–1921 рр.

Про важливість розв’язання в Україні аграрного питання у період національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) вказує той факт, що земельна проблема перебувала у центрі уваги усіх тогочасних українських національних урядів. А процес її урегулювання національними українськими урядами став свого роду “лакмусовим папірцем” довіри українців (переважно – селян) до влади.

Аналіз дослідження проблеми. Проблематику ролі й місця аграрного чинника у революційних процесах в Україні 1917–1921 рр. прямо чи опосередковано відображено у вітчизняній історіографії у працях як “чистих” істориків (В. Верстюк, О. Волошко, П. Гай-Нижник, І. Гошуляк, М. Литвин, С. Макарчук, О. Павлишин, В. Солдатенко, Д. Яневський та інші), так і істориків права (І. Заріцька, П. Захарченко, О. Копиленко, О. Мироненко, В. Сидор, Б. Тищик, В. Ухач та інші). Чимало з опублікованих матеріалів присвячено загальному аналізу проблеми чи конкретних її аспектів за окремими державними формаціями. Для прикладу – публікації останніх років Р. Тимченка [7] чи С. Сливки [5], де висвітлені правові особливості реалізації земельної реформи в ЗУНР. Зрештою, докладний аналіз ґрунтовних робіт сучасних дослідників, присвячених тією чи іншою мірою земельних проблемам доби Української революції, подано І. Заріцькою [1]. Та попри велику історіографію означена у заголовку проблема, як нам видається, лише формально та поверхово виглядає більш знайомою, аніж зрозумілою та засвоєною.

Мета статті. Простежити процес законодавчого забезпечення розподілу та перерозподілу землі в українських національних державних формаціях 1917–1921 рр.; визначити місце аграрного фактора у процесі формування й еволюції правової політики українських національних урядів.

Виклад основного матеріалу. Аграрна проблема була головною у переважно селянській (за соціально-демографічним складом населення) УНР доби Української Центральної ради (далі – УЦР) з-поміж багатьох соціально-економічних проблем, які потребували нагального правового урегулювання [6, с. 75–77]. Проте за УЦР реальний процес вироблення правових основ урегулювання соціально-економічних проблем країни розпочався щойно після III Універсалу, який уперше обнародував її соціальну програму [2, с. 67–69]. У цьому документі, зокрема, йшлося про скасування права власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські, церковні та інші землі нетрудових господарств. З метою роз’яснення декларованих намірів Генеральний секретаріат і Земельне секретарство через тиждень після оприлюднення Універсалу видали Роз’ясненні Генерального секретаріату з земельного питання (тут і далі курсив наш – І. Т.). У ньому зазначено, що III універсал лише проголошує загальні підвалини для наступних законів про землю, які мають виробити уряд та Українські Установчі Збори. Також зазначено, що віднині землю забороняється продавати, купувати, заставляти, дарувати і передавати будь-якими іншими способами. До скликання Українських Установчих Зборів порядкувати на землях мали виборні земельні комітети [12, с. 449–450].

Про необхідність аграрних перетворень – скасування приватної власності на землю; соціалізація землі; передача землі трудовому народу без права викупу до початку весняних робіт через

земельний комітет – ішлося й у IV Універсалі [2, с.70–72]. За його нормами ліси, води, й “всі багатства підземні визнавалися” власністю українського народу (між іншим, ст. 13 сучасної Конституції України також містить зазначений принцип – І. Т.) та переходили у підпорядкування УНР.

Основні положення Універсалів УЦР було конкретизовано у прийнятому наприкінці січня (за новим стилем) 1918 р. Тимчасовому земельному законі [13, с. 128–130], згідно з яким верховне порякування природними багатствами до скликання Установчих зборів взяла на себе Центральна Рада. Міськими землями розпоряджались органи місцевого самоврядування, іншими – сільські громади, волосні, повітові і губернські земельні комітети. Головним їхнім завданням було забезпечення громадянам їхніх прав на користування землею, охорона природних багатств від виснаження і вживання заходів до збільшення цих багатств.

Автори земельного закону УЦР – О. Шумський, П. Христюк, М. Пухінський – з метою нейтралізувати більшовицьку агітацію надали йому радикального змісту. Земля виводилася зі сфери товарно-грошових відносин (скасовувалася приватна власність – І. Т.), оголошувалася загальнонародною власністю, надавалася для загально-громадського користування (під оселі і будівлі окремим особам, товариствам, громадським установам, розміщення торговельних і промислових підприємств – І. Т.) та приватнотрудового господарювання (мало вестись власною працею окремими особами, сім'ями або спільно товариствами – І. Т.). Наймана праця могла вживатися лише у виключних випадках, тимчасово і відповідно з правилами, які встановлювали земельні комітети [3, с. 210].

В основу закону про встановлення норми землеволодіння було покладено принцип соціалізації землі. Норма землеволодіння обмежувалася 30 десятинами, а більші маєтки підлягали конфіскації й передавалися у земельний фонд, що розподілявся серед незаможних категорій селян. Для надання землі безземельним і малоземельним у трудове користування громадяни мали подати відповідну заяву до сільських управ. Націоналізація земель, вод, надр, лісів проводилось без викупу, але колишнім землевласникам за їхнім бажанням і згідно з рішенням волосних земельних комітетів, залишалися ділянки з садами, виноградниками, хмільниками в кількості, яку вони могли обробити власною працею і працею своєї сім'ї. Проголошувалось безкоштовним користування землею. Оподаткуванню підлягали надприбутки, які залежали від природних якостей ділянки, її близькості до торговельних центрів і шляхів та інших соціально-економічних умов, не залежних від праці землекористувачів. Право користування землею могло переходити у спадщину.

В “Українській Державі” – другій за порядком українській національній державній формації революційної доби – правове вирішення аграрного питання стало пріоритетом державної політики гетьмана П. Скоропадського [6, с. 133–136].

Концептуальні засади нової правової політики у сфері розподілу й перерозподілу землі були визначені вже у першому гетьманському акті – “Грамоті до всього українського народу” [2, с. 82–83], і стосувалися, насамперед, відновлення права приватної власності на землю як фундаменту культури і цивілізації; свободи укладення договорів з купівлі-продажу землі; відчуження земель за справжньою їх вартістю від великих власників (понад 5 десятин землі) та наділення земельними ділянками малоземельних селян (менше ніж 5 десятин землі).

Земельні реформи в “Українській Державі” гетьмана П. Скоропадського були багатоступеневими. Низкою законодавчих актів передбачалося реалізувати такі принципи: 1) здійснення всіх перетворень за відповідальності уряду; 2) створення державного земельного фонду за рахунок державних, церковних і частини приватних земельних ділянок для потреб малоземельних господарів; 3) створення дрібних, але економічно міцних господарств; 4) забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як базової галузі України; 5) вдосконалення сільськогосподарського кредитування.

Відповідно до цих положень ухвалено низку законодавчих актів. Проте чи не найважливішим був Закон про право продажу й купівлі землі у сільській місцевості (14 червня 1918 р.) [9, с. 122–124]. У ньому визначалися особливості набуття землі у власність різними соціальними категоріями. Зокрема, право продажу без обмеження розміру надавалося кожному власнику сільськогосподарських та лісових маєтностей у повітах, однак розмір куплених або набутих

даруванням земельних ділянок не повинен був перевищувати визначених 25 десятин. Виключне право скуповувати сільськогосподарські та лісові угіддя без обмеження їх кількості мав лише спеціально створений Державний земельний банк (23 серпня 1918 р.), однак за умови подальшого розпродажу земельних ділянок на підставах цього Закону. Якщо ділянки купували земельні (сільськогосподарські) товариства, то загальна площа повинна була вклатися в розрахунок 25 десятин на кожного члена. Крім того, протягом 2 років придбану землю необхідно було розмежувати на індивідуальні наділи. Передбачалося, що якщо таке розмежування не відбудеться, то його мали би провести відповідні повітові земельні комісії. Причому рішення комісій з цього приводу вважалися остаточними й оскарженню не підлягали. Так, зазначений закон спрямовувався на ліквідацію колективного та встановлення одноосібного господарювання на селі. Гетьманська влада через реалізацію цього закону поставила за мету вирішення суспільно-політичного завдання – створення середнього класу селян-власників, які мали стати її опорою.

Зазначені положення стосувалися як орної землі, так і лісових угідь. Однак площі з лісовими насадженнями надавалися у продаж лише з дозволу міністра земельних справ. З його ж санкції можна було придбати понадлімітні ділянки, коли це письмово обґрунтовувалося суспільними потребами. У цьому випадку покупець повинен був протягом року засвідчити виконання обумовлених намірів та відшкодувати всі боргові зобов'язання за претензіями іпотечних банків і приватних осіб відповідно до розмірів земельної ділянки. Не обмежувалися розміри ділянок, придбаних з публічних торгів, які здійснювались у порядку примусового стягнення іпотечних чи приватних боргів. Про такі торги банки та судові установи мали повідомляти повітову земельну комісію. У разі їх можливого опротестування (земельною комісією) справа передавалася в окружний суд. Під час порушення встановлених норм купівлі землі її надлишки (понад 25 десятин), за рішенням суду, переходили в державну власність. Нагляд за виконанням закону доручався повітовим і губернським земельним комісіям. Щоб уникнути зловживань з боку земельних комісій, скарги про порушення ними норм цього закону подавались до Генерального суду, який мав право скасувати відповідну постанову комісії. Не змінювалося встановлене раніше право спадкування землі як за законом, так і за заповітом.

Практичне втілення цього закону в життя покладалося на земельні комісії та Державний земельний банк. Проте ці державні установи тільки формувалися, і тому покладення на них виконання норм Закону спричинило затягування із вирішенням земельного питання. Як наслідок – більш чіткого законодавчого закріплення потребували органи місцевої земельної адміністрації, процес формування яких затягнувся на тривалий період. На вирішення цього питання були спрямовані два нові закони, які затвердив (15 липня 1918 р.) гетьман.

Закон Про встановлення земельних комісій, про відновлення чинності “Положення про землеустрій” і деяких постанов про селянську землевласність та землекористування [9, с. 157] формували земельні комісії із законодавчим закріпленням їх статуту, у якому визначались обов'язки, склад та юридичні права комісій [9, с. 158–160]. Одночасно із земельними комісіями Рада міністрів на підставі Закону Про утворення тимчасових земельно-ліквідаційних комісій [9, с. 161] створила тимчасові земельно-ліквідаційні комісії (повітові та губернські). Основна мета створення тимчасових земельно-ліквідаційних комісій випливає зі змісту їхнього статуту [9, с. 161–167]. Комісії мали відновити поміщицьке землеволодіння в дореволюційних розмірах та подбати про відшкодування збитків, яких поміщики зазнали під час революції.

Наприкінці літа уряд дав змогу продавати маєтки навіть тоді, коли вони перебували в оренді. Орендар мав право зібрати з таких площ урожай та повернути внесені наперед орендні виплати. Останній гетьманський законопроект – Проект загальних підстав земельної реформи (8 листопада 1918 р.) – проголошував, що усі великі земельні маєтки мала примусово викупляти держава, а потім продавати за допомогою Державного земельного банку, проте не більше, як по 25 десятин одній особі. Господарства, що мали велике агрокультурне значення, залишалися у розмірах до 2000 десятин кожне. Більшими за розмірами могли бути маєтки цукрових заводів, племінні та насінневі господарства, але й вони не мали перевищувати п'ятикратного розміру земельного цензу, тобто 2000 десятин [10, с. 155–156]. Цей законопроект, зокрема, мав сприяти підвищенню

ефективності роботи цукрової промисловості, яка у той час мала провідне значення для економічного розвитку країни.

Базовим нормативно-правовим актом, що регламентував землекористування в УНР доби Директорії був прийнятий 8 січня 1919 р. Закон Ради народних міністрів Директорії УНР про землю в Українській Народній Республіці [11, с. 196–198]. У ньому містилися норми, що визначали принципи, суб'єкти, форми, процедуру встановлення терміну землекористування, компетенцію державних органів, права та обов'язки землекористувачів.

В основу землекористування покладено принципи ліквідації приватної власності на землю та її націоналізація, вилучення землі з грошового обігу та заборона використовувати найману працю, розподіл великих землеволодінь і створення дрібного селянського землекористування, під час збереження від розподілу частини великих т. зв. культурних і промислових господарств, що передавалися хліборобським спілкам чи іншим земельним установам [6, с. 188–191]. Зокрема, користуватися землею могли “усі елементи, які обробляли землю своїми руками”, а земельний фонд республіки мав використовуватися насамперед для задоволення малоземельного і безземельного селянства. Визначалися нижня і верхня норми землекористування (від 5 до 15 десятин землі). На неродючих ґрунтах норма землекористування могла перевищувати 15 десятин.

Землі сільськогосподарського призначення перебували у підпорядкуванні народного міністерства земельних справ та підпорядкованих йому місцевих земельних установ – сільських, волосних, повітових та губернських земельних управ, створених відповідно до розпорядження Директорії (15 грудня 1918 р.) і затвердженого Директорією Статуту земельних управ (18 січня 1919 р.). Закон про землю зобов'язував земельні установи створити запасний земельний фонд держави шляхом безкоштовного вилучення земель крупних землевласників, а також дрібних господарів понад максимальну трудову норму – 15 дес. – для наділення землею безземельних і малоземельних селян. У запасний земельний фонд держави надійшла і частина заоренованих земель. Адже всі орендні договори на користування землею, укладені пізніше 18 січня 1918 р., тобто після ухвалення земельного закону Центральної Ради, скасовувалися, і орендарі мали право одержати землю в користування на загальних підставах.

Землекористування дозволялося у двох формах: загально-громадській та приватно-трудовій. Суб'єктами користування земель сільськогосподарського призначення визнавалися держава (в особі земельних установ), сільська громада, окрема особа, сім'я та спільне товариство. Правом землекористування наділялися усі громадяни УНР незалежно від статі, віри та національності, однак перш за все ті громадяни, які обробляли землю власною працею. Користувач землі міг передати своє право на землекористування наділом у спадок, повідомивши про це у повітову земельну управу. Але без письмової згоди усіх дорослих членів сім'ї, поданої до повітової земельної управи, власник господарства не мав права залишити земельну ділянку або передати її іншій особі. Закон зобов'язував землекористувачів вести господарство з додержанням закону і встановлених правил. У разі припинення ведення господарства або порушення встановлених норм земельні управи забирали землю у своє розпорядження. Самовільні захоплення землі заборонялися і каралися.

Конкретизувати норми земельного закону була покликана ухвалена Радою Народних Міністрів постанова “Про тимчасове користування землею у 1919 р.” (15 березня 1919 р.), яка вносила суттєві зміни у регламентований законом порядок землекористування на території УНР [6, с. 189]. Зокрема, місцеве безземельне й малоземельне селянство із запасного фонду мало одержати землю у тимчасове користування тільки на 1919 рік. Селяни, що брали землю у користування під посів 1919 р., мали віддати державі третину вирощеного врожаю ярового хліба, а також зважаючи на важке становище державної скарбниці, внести частину податків за землю одразу, а решту – до 1 липня поточного року тощо. Запровадження на звільненій від більшовиків території норм цієї урядової постанови викликало серед селянства цих місцевостей чутки про анулювання Директорією свого закону про землю від 8 січня 1919 р., і тепер селянам доводилося платити викуп за отримання поміщицької землі. Така ситуація певний час загрожувала Директорії втратою підтримки трудового селянства.

У ЗУНР (ЗОУНР) аграрну реформу фактично започаткував Закон про вивласнення великих феодальних маєтностей (18 березня 1919 р.), яким встановлювався порядок конфіскації земель у великих землевласників. Зокрема, націоналізовані землі переходили у тимчасове управління повітових земельних комісій, які розподіляли їх поміж селянами для подальшого використання. А завершити процес урегулювання аграрної проблеми в ЗУНР мав “Закон про земельну реформу” (14 квітня 1919 р.). Згідно з ним землею слід було наділяти усіх безземельних та малоземельних (земля, що перебувала у їхній власності не дозволяла утримувати родину – І. Т.) селян. З цією метою великоземельні володіння – поміщицькі, монастирські, церковні, єпископські тощо, а також набуті колишніми власниками для спекуляції, не оброблювані власними силами й ті, що своїми розмірами перевищували визначену межу – підлягали конфіскації [7, с. 242]. Усі конфісковані землі tworили земельний фонд ЗОУНР, яким до часу їх розподілу між селянством, управляли обласна, повітові та громадські земельні комісії.

Землі земельного фонду розподілялися, передусім, для потреб: 1) вояків-інвалідів, які втратили своє здоров'я у війнах, ведених УНР; 2) вдів і сиріт та тих, що полягли у цих війнах або внаслідок них; 3) жовнірів-інвалідів зі світової війни 1914–1918 рр.; 4) сиріт і вдів невоєнних осіб; 5) інших безземельних або малоземельних рільників [8, с. 221]. Частина земель фонду залишалася для земельно-громадського господарства держави, громад та загальних економічно-культурних і добродійних потреб, створення зразкових господарств, рільничих шкіл. Пасовища і полонини, які не були власністю селян чи церкви, переходили до громад. Ліси не підлягали розподілу, а ставали державною власністю. Водойми (ставки, озера, болота) ставали колективними для громад, за винятком судно- і лісосплавних рік.

Цілком закономірно, що земельний закон мав певні недоліки. Погоджуємося з І. Патером з тим, що звертає увагу на декілька. По-перше, наділення селян землею не могло розпочатися перед закінченням війни й поверненням “жовнірів і полонених додому”, а значить переносилося на невизначений час; по-друге, не говорилося про відшкодування власникам конфіскованих земель; по-третє, не сказано, як нові власники наділялися землею за викуп чи без нього. Ці питання відкладалися до вирішення майбутнім сеймом [4, с. 188].

Висновки. Огляд процесу перебігу законодавчого забезпечення розподілу та перерозподілу землі в українських національних державних формаціях 1917–1921 рр. дає змогу підтвердити загальні й сформулювати конкретні висновки.

Насамперед гостра необхідність вирішення земельного питання в усіх українських національних державних формаціях революційної доби стала каталізатором активізації правової політики українських урядів й започаткувала національне земельне законодавство.

Відсутність вагомих успіхів українських урядів у вирішенні аграрного питання була викликана не лише частою зміною політичних режимів, але й дискретністю реформ, які вони проводили. Так, УЦР декларувала скасування приватної власності на землю, однак не мала апарату для втілення земельної реформи і життя. Коли ж селяни почали реалізовувати своє право на землю, УЦР видала указ про її заборону. Це викликало негативну реакцію в селянства і переорієнтувало значну його частину на більшовицькі гасла “соціалізації” землі, які, власне, повторювали положення земельного законодавства Центральної Ради. Гетьманська аграрна реформа супроводжувалася диктатом окупаційних властей і намаганням поміщиків відновити дореволюційні земельні відносини й повернути свою власність. Це викликало незадоволення широких селянських мас і зумовило консолідацію опозиційних режимів П. Скоропадського сил. Директорія модифікувала земельне законодавство УЦР, але згодом значно ускладнила для селян отримання землі низкою конфіскаційних заходів. Попри те, що у ЗУНР земельне питання також було в числі найважливіших соціально-економічних питань, його правове вирішення відкладалося на невизначений термін до скликання сейму, що мав визначити розмір і час сплати селянами за наділи. Відтак селяни були незадоволені повільним просуванням вирішення реформи, й почали самочинно ділити землю.

Отже, жодне з державних утворень, які змінювали одне одного в Україні протягом 1917–1921 рр., не спромоглося вирішити аграрне питання. Вважаємо, що передовсім земельна проблема і її вирішення значною мірою позначилися на успіху/неуспіху українців у розбудові власної національної державності.

1. Заріцька І. М. Питання земельних реформ доби Української революції 1917–1921 рр. у працях сучасних дослідників [Електронний ресурс]. – Режим доступу: chrome-extension://ecnpnlgnajanjnkcmbrancdjoidceilk/content/web/viewer.html?file=http%3A%2F%2Fwww.nbuiv.gov.ua%2Fold_jrn%2Fsoc_gum%2Fvnvnuau_pravo%2F2011_157_1%2F10zim.pdf 2. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992. – 272 с. 3. Мироненко О. М. Світоч української державності / О.М.Мироненко. – К., 1995. – 328 с. 4. Патер І. Михайло Мартинець / Патер І. Г. // Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; гол. ред. Ярослав Ісаєвич ; упоряд.: Микола Литвин, Іван Патер, Ігор Соляр. - Львів. 2009. – 350 с. 5. Сливка С. С. Правовий механізм реалізації земельної реформи в Західноукраїнській Народній республіці / С. С. Сливка // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична. – 2014. – Вип. 2. – С. 24–31. 6. Терлюк І. Я. Національне українське державотворення 1917–1921 рр.: історико-правовий нарис : навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – Львів : Вид-во Тараса Сороки, 2007. – 260 с. 7. Тимченко Р. Земельна реформа ЗУНР (ЗОУНР) 1919 р. / Роман Тимченко // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 105–118. 8. Тищик Б. Західно-Українська Народна республіка (1918-1923). Історія держави і права / Борис Тищик. – Львів : Тріада-плюс, 2004. – 392 с. 9. Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 т. / Ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.), О. Бойко, Н. Маковська, Т. Осташко, Р. Пиріг; упоряд.: Р. Пиріг (керівн.), О. Бойко, А. Гриценко, О. Кудлай, О. Лупандін, Н. Маковська, Т. Осташко, О. Щусь. НАН України. Інститут історії України; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Т. 2. – К. : Темпора, 2015. – ХХ + 412 с. 10. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / І. Л. Гошуляк (керівник авторського колективу). – К. : Парламентське видавництво, 1998. – 247 с. 11. Уряди України ХХ століття. Науково-документальне видання. – К. : Наукова думка, 2001. – 608 с. 12. Українська Центральна рада: Документи і матеріали : у 2 т. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. [Електронний ресурс] / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева ; Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – К. : Наук. думка, 1996. – 590 с. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0012-%D0%A5/966-00-0012-%D0%A5.pdf> 13. Українська Центральна рада: Документи і матеріали : у 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. [Електронний ресурс] / Упоряд.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева ; ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – К. : Наук. думка, 1997. – 424 с. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0013-8/966-00-0013-8.pdf>

REFERENCES

1. Zarits'ka I. M. Pytannya zemel'nykh reform doby Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. u pratsyakh suchasnykh doslidnykiv [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: chrome-extension://ecnpnlgnajanjnkcmbrancdjoidceilk/content/web/viewer.html?file=http%3A%2F%2Fwww.nbuiv.gov.ua%2Fold_jrn%2Fsoc_gum%2Fvnvnuau_pravo%2F2011_157_1%2F10zim.pdf 2. Konstytutsiyni akty Ukrayiny 1917-1920. Nevidomi konstytutsiyi Ukrayiny. – K., 1992. – 272 s. 3. Myronenko O. M. Svitoch

ukrayins'koyi derzhavnosti / O.M.Myronenko. – K., 1995. – 328 s. 4. Pater I. Mykhaylo Martynets' / Pater I. H. // *Zakhidno-ukrayins'ka narodna respublika. 1918–1923. Uryady. Postati / Instytut ukrayinoznavstva im. I. Kryp“yakevycha; hol. red. Yaroslav Isayevych; uporyad.: Mykola Lytvyn, Ivan Pater, Ihor Solyar. L'viv. 2009. – 350 s.* 5. Slyvka S. S. Pravovyy mekhanizm realizatsiyi zemel'noyi reformy v Zakhidnoukrayins'kiy Narodniy respublitsi / S. S. Slyvka // *Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Ser. yurydychna. – 2014. – Vyp. 2. – S. 24–31.* 6. Terlyuk I.Ya. Natsional'ne ukrayins'ke derzhavotvorennya 1917–1921 rr.: istoryko-pravovyy narys. Navchal'nyy posibnyk / I. Ya. Terlyuk. – L'viv : Vyd-vo Tarasa Soroky, 2007. 260 s. 7. Tymchenko R. Zemel'na reforma ZUNR (ZOUNR) 1919 r. / Roman Tymchenko // *Ukrayins'kyy istorychnyy zbirnyk. – 2012. Vyp. 15. – S. 105–118.* 8. Tyshchuk B. Zakhidno-Ukrayins'ka Narodna respublika (1918 1923). Istoryia derzhavy i prava / Borys Tyshchuk. – L'viv : Triada-plyus, 2004. – 392 s. 9. *Ukrayins'ka Derzhava (kviten' – hruden' 1918 roku). Dokumenty i materialy: U 2 t. / Red. kol.: V. Verstyuk (vidp. red.), O. Boyko, N. Makovs'ka, T. Ostashko, R. Pyrih; Uporyadn.: R. Pyrih (kerivn.), O. Boyko, A. Hrytsenko, O. Kudlay, O. Lupandin, N. Makovs'ka, T. Ostashko, O. Shchus'. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny; Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny. – T. 2. – K. : Tempora, 2015. – 412 s.* 10. *Ukrayins'ka revolyutsiya i derzhavnist' (1917-1920 rr.) / I. L. Hoshulyak (kerivnyk avtors'koho kolektyvu). – K.: Parlament-s'ke vydavnytstvo, 1998. 247 s.* 11. *Uryady Ukrayiny KhKh stolittya. Naukovo-dokumental'ne vydannya. – K. : Naukova dumka, 2001. – 608 s.* 12. *Ukrayins'ka Tsentral'na rada: Dokumenty i materialy. U 2 t. – T. 1: 4 bereznya – 9 hrudnya 1917 r. [Elektronnyy resurs] / Uporyadn.: V. F. Verstyuk (kerivnyk), O. D. Boyko, Yu. M. Hamrets'kyy, H. M. Mykhaylychenko, A. P. Ohins'ka, T. S. Ostashko, V. M. Ustymenko, Ye. P. Shatalina, O. Y. Shchus', L. V. Yakovlyeva ; Red. kol.: V. A. Smoliy (vidp. red.), V. F. Verstyuk (zast. vidp. red.), Yu. M. Hamrets'kyy, B. V. Ivanenko, Yu. Yu. Kondufor, S. V. Kul'chyts'kyy, Ye. P. Shatalina, O. Y. Shchus', L. V. Yakovlyeva. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny. – K.: Nauk. dumka, 1996. – 590 s. – Rezhym dostupu: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0012-%D0%A5/966-00-0012-%D0%A5.pdf>* 13. *Ukrayins'ka Tsentral'na rada: Dokumenty i materialy. U 2 t. – T. 2: 10 hrudnya 1917 r. – 29 kvitnya 1918 r. [Elektronnyy resurs] / Uporyadn.: V. F. Verstyuk (kerivnyk), O. D. Boyko, Yu. M. Hamrets'kyy, H. M. Mykhaylychenko, A. P. Ohins'ka, T. S. Ostashko, V. M. Ustymenko, Ye. P. Shatalina, O. Y. Shchus', L. V. Yakovlyeva ; Red. kol.: V. A. Smoliy (vidp. red.), V. F. Verstyuk (zast. vidp. red.), Yu. M. Hamrets'kyy, B. V. Ivanenko, Yu. Yu. Kondufor, S. V. Kul'chyts'kyy, Ye. P. Shatalina, O. Y. Shchus', L. V. Yakovlyeva. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny. – K. : Nauk. dumka, 1997. – 424 s. – Rezhym dostupu: <http://history.org.ua/LiberUA/966-00-0013-8/966-00-0013-8.pdf>*